

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS-AMERİKAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA “AVESTA” PROBLEMİ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Leyla Çingiz qızı Şərifova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Qərbi Kaspi Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyli Əliheydər qızı Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əzizə Qurban qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED.2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ümumdünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığında “Avesta” probleminin tədqiqi qədim dövr ədəbiyyatının öyrənilməsinə xidmət edir. Müasir dövrdə ədəbi-mədəni, dini və ictimai mövqeyi ilə seçilən Zərdüşt peyğəmbərin və onun ədəbi-fəlsəfi və poetik ideyalarının mükəmməl mücəssəməsi kimi dəyərləndirilən “Avesta” məsələsinin gündəmə gətirilməsi ədəbiyyatşünaslığın ən aktual mövzularından biri hesab edilə bilər. *“... xalqımız, onun dünyagörüşünün aynası olan ədəbiyyatımız bir an belə mövqeyindən dönməmiş, öz doğru yolundan, haqq yolundan geri çəkilməmişdir, zira bir gün xəbis, xain ürəklərin də sözün qüdrəti ilə pasdan-tozdan təmizlənəcəyi ümidini və inamını itirməmişdir”*¹. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının I cildinin girişində mərhum akademik Bəkir Nəbiyev və akademik Teymur Kərimlinin Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkür tarixində dünyanın məşhur peyğəmbərlərindən biri Zərdüştün “Avesta”sının ədəbiyyat tariximizin zəngin ədəbi ekologiyasında tarixi mənbələr əsasında yerinin və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi ədəbiyyatşünaslığın mühüm vəzifələrindən biri kimi gündəmə gətirilir.

Elm aləminə ən erkən nüsxəsi 1288-ci il tarixi ilə məlum olan “Avesta” kitabları silsiləsinin əslində bir kitabı “Vendidad” və onun digər hissələrinin fraqmentləri - Sasanilər dövrünün təkmilləşdirilmiş versiyası qorunub saxlanılır. Bunlar isə həcmcə “Vendidad”ın dördüdə bir hissəsini təşkil edir. Bütövlükdə isə, “Avesta” kitabları külliyyatının elmi tədqiqat müstəvisində daha çox müzakirə olunan hissəsi isə “Yasna”dır ki, buraya Zərdüşt peyğəmbərin özünün söylədiyi “Qatlar” (“Nəğmələr”) daxil edilmişdir. Makedoniyalı İskəndərdən 258 il əvvəl yaşamış zərdüştiliyin banisi, Peyğəmbər kimi yeni inancın möizə, yaxud nəsihətlərinin yaradıcısı kimi eramızdan əvvəl VII-VIII əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi söylənilir. Məzmun-mündəricəsində qədim şərq mifologiyasının elementlərini ehtiva edən “Avesta” dünya dinlərinin birinciləri sırasında özünəməxsus yeri ilə seçilən

¹ Nəbiyev, B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə]. / B.Nəbiyev, T.Kərimli. – Bakı: Elm, – c.I (şifahi xalq ədəbiyyatı). – 2004. – s.8-9

zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatının maqlara məxsusluğu yunan, Roma alimləri tərəfindən qəbul edilmişdi.

“*Qərbdə ilk dəfə qədim Asiya müdrikliyini nümayiş etdirən Zaratuştra ... olmuşdur*”² yazan müasir fransız əsilli belçikalı alim Jak Dyuşen Qiyemen “Zaratuştranın himnləri”nin özünün hazırladığı “Asiyanın bütün oğul övladlarından Qərbin birinci olaraq Zaratuştranı “oğulluğa” götürdüyünü” də qeyd etmişdir.

Dünya avestaşünaslığında, o cümlədən ingilis, Amerika, Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünaslığında “Avesta” kitablar külliyyatı haqqında alim və yazıçılardan Əlibəyzadə Elməddin, Əlimirzəyev A., Kəndli Qafar, Qasımzadə F. və Hacıyev T., Məlikov Rauf, Məmmədov R., Şəfizadə Baloğlan, Şəmsi İ; Boys Meri, Braun Edvard Qrənvil, Cəkson A.V.Uilyams; Abayev B.İ., Bertels E.E., Berdiyev Ş.P., Lelekov L.A., Makovelski A.O., Mumindcanov X.X.³

² Авеста. – Энциклопедия Кругосвет // krugosvet.ru/enc/kultura_i_o

³ Əlibəyzadə, Elməddin. “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. / E.Əlibəyzadə. – Bakı: “Yurd” NPB, – 2005. – 240 s.; Əlimirzəyev, A. İlk atəşpərəstlər mixi yazılı abidələrdə // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, – 2015. №23, – s.213-220; Qasımzadə, F., Hacıyev T. Avestadan bu günədək. – Bakı: Bilik cəmiyyəti, – 1982. – 52 s.; Şəfizadə, Baloğlan. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan... (maq sivilizasiyası). – Bakı: “Elm”, – 1996. – 324 s.; Məmmədov, R. Zaratuştranın şəxsiyyəti barədə // – Bakı, Zərdüştiliyə dair tədqiqatlar. Məqalələr toplusu, – 2004. – s.78-91; Vəliyev, E. Azərbaycanda zərdüştilik. – Bakı, – 2002. – 135 s.; Şəms, İ. Avesta. Bakı, – 1995. – 76 s.; Zərdüştiliyə dair tədqiqatlar. Məqalələr toplusu, – 2004. Boyce, Mary. A History of Zoroastrianism. Volume Two. Under the Achaemeniansş Printed in teh Netherlands: Leiden, – 1982. – 297 p.; Boyce, Mary. Textual Sources for the Study of Zoroastrianism (Edited and Translated by Mary Boyce). Mazda Publishers, – 1992. – 204 p.; Boyce, Mary. Zoroastrians. Their Relifious Beliefs and Practices. London: Routledge and Kegan Paul Ltd., – 2003. – 284 p.; Browne Edward Granville. A Year Amongst the Persians (This book originally published in 1893). Pdf. – 612 p.; Jackson A.V. Williams. Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran. London: MacMillan Company, – 1899. XXIV+314 p.; Textual Sources for the Study of Zoroastrianism. Edited and Translated by Mary Boyce. Printed in the United States of America: The University of Chicago Pressç – 1990. – 176 p.; Абаев В.И. Авеста. Лекции профессора В.И.Абаева (1982-1983 гг.) с анализом и комментариями. Цхинвал: Республика, – 2016. 300 с.; Бакиханов Аббас-Кули-ага. Гюлистан-и Ирам. Ред., коммент., примеч. И указ. З.М.Буниятова. – Баку, – 1991. – 304 с.; Бердиев Шохназар Пирназарович. Этические проблемы зороастризма: /Автореферат дисс. кандидата

və başqalarının tərcümə və elmi araşdırmaları son dərəcə mühüm əhəmiyyəti ilə seçilir.

Tarixi və mədəni yaddaşda qədim tarix və ədəbiyyatın ən qədim dövrlərindən başlayaraq müasir günlərimizə qədər sənət abidələrinin öyrənilib tədqiq edilməsində milli əxlaqi inkişaf problemlərinin bu və ya digər formada ədəbiyyatla sıx bağlı olduğunu unutmamaq olmur. Bu baxımdan ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığında “Avesta” probleminin elmi müstəvidə araşdırılması mühüm əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir. Sözün əsl mənasında ictimai və bədii fikir tarixində “Avesta” kitablar külliyyatının dünya, o cümlədən ingilis-amerikan avestaşünaslığında geniş planda tədqiqi ortaya çıxan ziddiyyətli fikir və mühakimələr, realist baxışlar və şərhlər çərçivəsində problemin elmi müstəvidə

философских наук/ – Душанбе, – 2011. – 25 с.; Бертельс Е.Э. Отрывки из Авесты // Восток: Журнал литературы, науки и искусства. Книга 4. М., Л.: – 1924. – с.3-11; Новые работы по изучению Авесты // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Москва, т.III, – 1951. – с.261-267; Лелеков Л.А. Авеста в современной науке. Москва: Гос. НИИ реставрации МкиТ РФ, – 1992. – 362 с. (в эл.вар. 194 с.)Маковельский А.О. Авеста. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, – 1960. – 143 с.; Маковельский А.О. Время жизни Заратустры // – Баку, ДАН Азерб.ССР, – 1951. Т.VII, №4, с.187-190; Маковельский А.О. К вопросу о родине зороастризма // Научная сессия АН Азерб.ССР. Тезисы докладов. – Баку, –22-26 апреля, – 1956. – с.30-31; Меликов Р. Авестийские мифологические образы в азербайджанском фольклоре // Azərbaycan şərqşünaslığı elminin inkişaf yolları. Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi Konfransın materialları. – Bakı, – 27-28 iyun, – 2013-cü il.– Bakı, 2013. – s.405-407; Меликов Р. Зороастризм в Азербайджане (явление и проблемы) // Zərdüştüliyə dair tədqiqatlar. – Bakı, – 2004. – s.107-134; Меликов Р. Из истории зороастризма в Азербайджане // Материалы международного научного симпозиума посвященного 90-летию действительного члена Национальной Академии Наук Азербайджана, героя Советского Союза З.М.Бунятова. Истиография и источниковедение средневекового Востока. – Баку, 2012. – с.146-149; Меликов Р. Изучение Авесты и зороастризма в Азербайджане. Первая международная научная конференция на тему: «История науки и науковедение: междисциплинарные исследования», – 29-30 октября 2018. – Баку, – с.270-280; Меликов Р. Об Авесты и истории её изучения // Труды научной конференции, посвященной 80-летию академика Играра Алиева (12 марта 2004 г.) – Баку, 2004, – с.52-67; Меликов Р. Язык Авесты // – Bakı: “Tarix və onun problemləri”, – 2007. №1, – s.6-12

həllinə xidmət edir. Bu isə ciddi elmi əhəmiyyəti və aktuallığı ilə seçilir.

“Avesta” kitablar külliyyatının müqayisəli şəkildə, eyni zamanda müasir elmin ən son nailiyyətlərindən faydalanmaqla tədqiq edilməsi qədim dövrlərdən bu günümüzə gələn səsləri dinləməyə, onlardan dərs almağa, ən mühümü isə dövrlərarası mədəni keçidlərin spesifikasını öyrənməyə xidmət edir. Qədim dövrlərdən bu günümüzə qədər çox az sayda abidə, kitab, yazı, araşdırma olduğu formada gəlib çatıb, onlardan hansınısa bir hissəsi it-bata düşmüş, hansı abidəsə tam olaraq yoxa çıxmışdır. Bəs yerdə nə qalır? “Avesta”nın bu günlərə çatan hissələri məlumat qırıqlığından çox mədəni dəyərləri, mədəniyyətlərarası transformasiyanı, onların bir-birlərini mənimsəmə stixiyasını güzgü kimi göstərir. Çünki qırıqlıq, nələrinə itməsi, nələrinə, hansı qatlarında üzü köçürülərək, deməli zamanla dəyişdirilərək gəlib müasir dövrə yetişməsində bir qanunauyğunluq olmamış deyildir. Belədə elmi müzakirə və mübahisələr əsl mahiyyətin harda – itmiş, yaxud yandırılmış hissələrdə, yoxsa fürsət tapıb üzü köçürülmüş hissələrdə ehtiva olunması sualına cavab vermir. Geriyə qayıtmaq mümkün deyildir, qayıdılısı olsa q belə, artıq əldən çıxıb yoxa çıxmış abidə ilə görüşmək qeyri-mümkündür. Qədim dünya ilə bağlı “sirləri bilmək və bilməmək” dilemması dünya durduqca dəyişmiş, bütün həqiqət tapılan hissələrin sətirləri, “Avesta”dakı himnlərin poetik enerjisində hişf olunur. Bu mətnlərin tədqiqi eyni zamanda müasir mədəniyyətin çox funksiyalı xarakterini dərindən, bütün qatları ilə öyrənmək baxımından aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis şərqşünaslarından Tomas Haydın “Qədim İrənın dini tarixi” (“The History of the Religion of Ancient Persia”), Meri Boysun iki cildlik “Zərdüştiliyin tarixi” (“A History of Zoroastrianism”, 1982), Edvard Qrənvil Braunun “İrənın ədəbi tarixi” (“A Literary History of Persia”, Volume I, 1969), Amerika şərqşünası A.V.Uilyams Cəksonun “Zərdüş. Qədim İrənın Peyğəmbəri” (“Zoroaster. The Prophet of Ancient Iran”, 1899) kitablarıdır.

Tədqiqatın predmeti isə, Qərb (ingilis-amerikan) əlaqələri çəvrəsində “Avesta” kitablar külliyyatı ilə bağlı arxiv sənədləri, tarixi

faktlar, problemlə əlaqədar “Avesta”nın ideya-estetik məziyyətləri fəvqündə onun inkişaf mənzərəsində Zərdüştün (Zaratuştra) şəxsiyyəti, ailə şəcərəsi, müasir avestaşünaslıqda Zərdüşt peyğəmbərin və onun müqəddəs kitablar külliyyatının rolu və hindlilərin “Riqveda” adlı ilk yazılı abidələri ilə tipoloji təhlil əsasında midiyalılardan, azərbaycanlıların milli kimliyinin təsdiqinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırdığımız ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığında “Avesta” problemi indiyə qədər ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, xüsusi araşdırma aparılmamışdır. Əlbəttə, onu da qeyd edək ki, bir çox avestaşünas alimlər ayrı-ayrı vaxtlarda dünya, o cümlədən Britaniya və ABŞ araşdırıcılarının “Avesta”ya dair tədqiqatlarına istinad edərək fikir və mülahizələrindən sitatlar gətirmiş, ciddi elmi arqumentlərini irəli sürmüşlər.

Məlum həqiqətdir ki, tarixin ən qədim zamanlarından müasir günlərimizə qədər milli-mənəvi, əxlaqi inkişaf məsələləri, ruhani dünyagörüşün, məslək-ideya axtarışların ədəbiyyatda təcəssümü və onların nəsil-dən nəslə ötürülməsi dövrün salnaməçi araşdırıcı alimlərinin üzərinə düşmüş, bu məsələlər onları həmişə düşündürmüş, milli kimliyin qorunub saxlanılması isə müharibələrin, siyasətlərin dağıdıcı gücü qarşısında çox hallarda özgələşmənin qurbanına çevrilmişdir. Bu baxımdan azərbaycançılıq (türkçülük) ideya-estetik konsepsiyasına, milli-mənəvi, ruhani dəyərlərinə xidmət edən və onun formalaşmasına zəmin yaradan tarixi fakt, ədəbi-elmi eləcə də ədəbi-bədii sənət materialları zəminində “Avesta” problemini ədəbi-tarixi prizmada təhlil və şərh edərək ümumtürk mədəni, ədəbi-mənəvi varlığının elmi mənzərəsini yaratmaq dissertasiya işinin məqsədlərindən birini təşkil edir.

Dissertasiyada qarşıya qoyulan vəzifələr isə aşağıdakı kimi təyin olunmuşdur:

– “Avesta” probleminin müxtəlif aspektlərdə, yaxud rakurslarda geniş şəkildə araşdırılmış ayrı-ayrı materialları, ələlxüsus ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığında daha çox nəzər-diqqəti cəlb edən araşdırıcılardan Tomas Hayd, Edvard Qrənvil Braun, Meri Boys, Almut Hintze və Uilyams Cəksonun elmi monoqrafik araşdırmaları və

internet arxiv saytlarında əksini tapmış problemə dair “Avesta”nın elmi tarixinin mənzərəsinin yaradılması;

– Zərdüştilik dövrünə məxsus, hər şeydən öncə türklük-turançılıq tarixinin və onun əxlaqi-mənəvi, ruhani dəyərlərinin öyrənilməsini müəyyən qədər təmin edə bilən tarixi-elmi, ədəbi resurslar bazasında tarixi əhəmiyyətli prinsipləri fonunda elmi-nəzəri əsaslı sosial-fəlsəfi düşüncə spektrində yazılmış adları yuxarıda çəkilmiş alimlərin əsərləri fonunda eksperiment və araşdırmalarında milli-mənəvi özünüdərk məsələsinin qədim dövr dil, mədəniyyət, ədəbiyyat və tarixin öyrənilməsinin təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrilməsinin vacibliyinin və əhəmiyyətinin məqsədəuyğunluğunun təyin olunması;

– Turançılıq ideyaları, yaxud maq ideya və idealları mühakiməsini irəli sürəkən, hər şeydən öncə, XI əsrin mütəfəkkir şairi Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sindən çıxış edərək “Avesta” kitablar külliyyatında əksini tapmış əxlaqi-mənəvi dəyərlər zəminində ədəbi faktların öyrənilməsini, daha dəqiq desək, turan, maq məfhumunun tarixi əhəmiyyətli kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsini, irs-varislik əlaqələrinin rekonstruksiyasının və onun möhkəmləndirilməsinin əsas meyarlarının müəyyənləşdirilməsi;

– Zərdüş peyğəmbərin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığında bir sıra ciddi elmi mülahizələr, çoxsaylı məqalə və məruzələr əsasında Zərdüş kimliyinin müəyyənləşdirilməsi, “Avesta”nın sonralar yazıya alınması ilə əlaqədar elmi mülahizə və mühakimələrin aydınlığının yaradılması;

– “Avesta”nın dili, xüsusilə kitablar külliyyatında əksini tapmış türk mənşəli sözlərin – şəxs və məişət adlarının qorunub saxlanması, maqların dünyanın aparıcı dillərindən, inanclarından birinə çevrilən Zərdüştiliyin mənəvi-fəlsəfi qayə və ideyalarının, təsvir və ifadə rəngarəngliyinin izah və şərhinin verilməsi.

Tədqiqat metodları. Araşdırmada tarixi-müqayisəli, tipoloji təhlil metodlarına istinad edilmişdir. Tarixi qaynaqları ilə Midiya – Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi, poetik fikir tarixinin öyrənilməsinə xidmət edən “Avesta” kitablar külliyyatının ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığında tərcümələr, ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri əsaslar bazasında qarşıya qoyulan problemin həllində təhlil və elmi ümumiləşdirmələr,

ədəbi əlaqələr kontekstində aparılmış yeni araşdırma üsuluna diqqət yetirilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Azərbaycan mədəni, ədəbi və mənəvi gerçəkliyinin ingilis-amerikan ədəbi-fəlsəfi və elmi fikir tarixində Zərdüşt peyğəmbərin yurdu-məkanı, milli kimliyi və maq sivilizasiyasının yaşam və dini ədəbi tarixinin “Avesta” kitablar külliyyatının tərcümə və səyahətlər zəminində təfsilatlı mənbələri və axtarışlarına dair tarixi örnəklərin kamil ifadə vasitələri kimi dəyərləndirilməsi;

– “Avesta” kitablar külliyyatının təşəkkülü və keçdiyi inkişaf mərhələlərini onun sonralar yazıya alınmış, Qərb ölkələri xalqlarının dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcümə edilib və barəsində yazılmış monoqrafik tədqiqatlar bazasında vahid ideya – Azərbaycan məkanı və ideyası ətrafında əksini tapmış “Avesta”nın rolunun aydınlaşdırılması;

– Tədqiqat prosesi zamanı “Avesta” probleminin araşdırılmasında ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən axtarış meylləri və ziddiyyətləri ilə seçilən bir sıra araşdırmalarda daha çox İran (fars) ədəbiyyatının ünvanını dəstəkləyən əsərlərdə fikir yanlışlığına polemik münasibətlərin açılması;

– Qərb (ingilis və amerikan) və Şərq (Azərbaycan, İran) ədəbi əlaqələri müstəvisində Zərdüşt Peyğəmbər və onun müqəddəs kitablar külliyyatı olan “Avesta”nın Azərbaycan tarixinin, ictimai-ruhani dünyasının, mədəniyyətinin ümumbəşəri, multikultural sosial-dini və fəlsəfi düşüncə modelinin, ideya-bədii faktlar və elementlərinin Azərbaycanın ümumtürk kontekstində yerinin müəyyənəşdirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “Avesta”nın ilk dəfə yunanlar tərəfindən tərcüməsi və tədqiqi tarixinin Makedoniyalı İskəndərin dövrünə şamil edilməsi tarixi gerçəklikdir. Qədim İranın milli-mənəvi və mədəni-poetik sərəvəti kimi dəyərləndirilən monumental sənət abidəsinin yaranmasında və inkişaf yolunda ona məxsus ideya-estetik konsepsiyanın formalaşması dünya, o cümlədən ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığında yeni tədqiqat müstəvisində problem mövzulardan biri hesab edilmişdir. Bu baxımdan aşağıdakı istiqamətlərdə ümumbəşəri fəlsəfi, dini və poetik düşüncə modeli

bazasında “Avesta” probleminin milli-tarixi qaynaqlarının və mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə göstərilən cəhdin elmi-nəzəri əsaslara söykəndiyi ədəbiyyatşünaslıqda yeni yanaşma metodu əsasında aparılmışdır. İlk öncə yunan filosoflarından Aristotelin, Hermippusun, Dinonun, Hermodorusun, eləcə də xristianlığın ilk yüzilliklərində müqəddəs dini kitabın daha intensiv şəkildə öyrənilməsi, lakin bu müqəddəs kitabın öz dövrü ilə müqayisədə sonrakı zaman kəsiyində daha az başa düşüldüyü də ədəbi tarixin reallığıdır. “Avesta”nın sonrakı dövrlərdə rekonstruksiyası əsasında tərtib olunmuş kitabın onun ilkin variantından fərqli olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən əsas məsələlərdən biri ciddi elmi maraq doğuran “Avesta” probleminin ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığında diqqəti çəkən ayrı-ayrı ingilis-amerikan araşdırıcılarının adı qeyd olunan kitablar külliyyatının Azərbaycana məxsusluğunun ictimai-tarixi və ədəbi faktlarla ədəbi-elmi təhlilinin yaradılmasıdır. Problemin araşdırılmasında ingilis, eləcə də rus dilində çap edilmiş monoqrafik nəşrlər, internet saytlarında, xüsusilə “Academia” adlı esselər, saxlanclar toplusundan mövzu ilə əlaqədar materiallar tədqiqatda təhlil və şərh müstəvisinə gətirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Qeyd edək ki, dissertasiya işində mövzu ilə əlaqədar məsələlərin araşdırılmasında Qərbi ölkələrində, o cümlədən Böyük Britaniyada və ABŞ-da nəşr olunmuş monoqrafik araşdırmalar, internet saytlarına daxil edilmiş arxiv materialları, həmçinin “Akademiya” saytında London Universitetinin Şərqi Tədqiqatlar məktəbinin (SOAS) aparıcı mütəxəssislərinin elmi araşdırmaları, müxtəlif dövrlərdə yaşayıb yaratmış Britaniya və ABŞ araşdırıcılarının elmi əsərləri tədqiqata cəlb olunmuş, həmin materiallar və araşdırmalarda Zərdüştiliklə bağlı polemikalara iddiaçının sərrast elmi açıqlamaları və ümumiləşdirmələri daxil edilmişdir.

Tədqiqat işində əksini tapmış elmi müddəalardan Azərbaycan milli ədəbiyyat tarixinin, eləcə də ali və orta məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş yeni dərslər vəsaitləri və dərslərinin tərtibində və yazılmasında, habelə qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin

zaman-zaman yeniləşən yeni nəşrlərinin hazırlanmasında istifadə olunması, yaxud nəzərə alınması faydalı ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırma bazasında müəyyənləşdirilən elmi nəticələr, eləcə də nəzəri ümumiləşdirmələr məqalələr və tezislər formatında Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə nəşr olunan ayrı-ayrı elmi məcmuələrdə, habelə Beynəlxalq və Respublika konfranslarının materiallarında dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Qərbi Kaspi Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 8 səhifə olmaqla 15693 işarə, I fəsil 49 səhifə olmaqla 93395 işarə, II fəsil 33 səhifə olmaqla 63653 işarə, III fəsil 45 səhifə olmaqla 84485 işarə, Nəticə hissəsi 4 səhifə olmaqla 6829 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 264055 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, quruluşu barədə yığcam elmi məlumat nəzərə çatdırılır.

Dissertasiyanın **“İngilis ədəbiyyatşünaslığında Zərdüşt və “Avesta” gerçəkliyinə dair”** sərlovhəsi ilə təqdim olunan I fəslı iki yarım fəsildən ibarətdir. **“İngilis ədəbiyyatşünaslığında “Avesta” və zərdüştiliyin araşdırılması”** adlı birinci yarım fəsildə göstərilir ki, ingilis ədəbiyyatşünaslığında Şərq ədəbiyyatına və mədəniyyətinə həsr olunmuş monoqrafik araşdırmalarda müqayisəli ədəbiyyat prinsiplərindən, nəzəri və praktiki elementlərindən istifadəsi ədəbiyyatın düzgün dərkinə, qoyulan mükəmməl və uğurlu

nəticələrin alınmasına xidmət edir.

Prof. Almut Hintzenin aşağıdakı mühakiməsi öyrənilən problemin ədəbiyyat məsələsi olduğunu bir daha təsdiq edir: *“Şair (Zaratuştra) Qatlarda (nəğmələrdə) Ahura Mazda ilə söhbətində bu mövzulardan, məsələn, Xeyirlə Şər, dünyanın ilkin dövrü və yaranışı və insanın son taleyi barədə danışır. Xeyirlə Şər arasında seçimin edilməsi, bu seçimi isə hər bir kəs etməlidir, düzgün-doğru və yanlış-səhv sitayiş, ölümdən sonrakı hökm, qərar, mükafatlandırma və cəza, cənnət və cəhənnəm haqqında fikir və düşüncələr aydın, ardıcıl, inanc sisteminin dünya ədəbiyyatının mühüm tərkib hissələri kimi ilk dəfə burada qısaca da olsa, dürüst ifadəsini tapmışdır”*⁴.

Son illər Zərdüştü ədəbiyyatı ilə bağlı prof. Almut Hintzenin ardıcıl axtarışları, xüsusilə Zərdüştü kitabları bazasında ciddi araşdırmaları və projektlərinin müstəsna yeri var. Onun çox qısa və lakonik *“Zərdüştilər kimdir”* adlı araşdırmasında bütöv Yasna ayininin tamaşasının demək olar ki, yazıya alınmaması haqqında həyəcan təbilinin çalınması araşdırıcı missiyasının narahatlığıdır. O yazır: *“İndiki vəziyyət bir faktla kəskinləşib gərginləşmişdir ki, İran zərdüştiləri təxminən 50 il əvvəl Yasna ayininin keçirilməsini rədd etmişlər və indi diasporada (İran diasporasında) heç bir Yasna mərasimi keçirilmir”*⁵.

Belə bir qadağanın Hindistandakı parslara da sirayət edəcəyinin narahatlığını çəkən prof. Almut Hintze təcili olaraq bu təhlükəsiz mirasın qorunmasını təmin etmək üçün *“Yasna”*-nın bütün tamaşa fraqmentlərinin yazıya alınmasının zəruriliyini vurğulayır. London Universitetinin professoru *“Multimedia Yasna”* proyektinin bir hissəsinin bütün Yasna ayininin filmləşdirilməsini və *“Yasna”* mətnlərinin möbidlərin dilindən bədahətən söylənən moizələr əsasında latın qrafikasına çevrilməsini, eləcə də Avesta mətnlərinin Birminqam (Birmingham) və Münster (Münster) Universitetlərində hazırlanan nəşrlərinin həyata keçirilməsini tamamlamaq üzrə (Bu layihə 2016-cı ilin oktyabr – 2021-ci ilin sentyabr müddəti üçün

⁴ Hintze Almut. Who are the Zoroastrians? – British Academy Review. Summer – 2016. – p.14

⁵ Hintze Almut. Who are the Zoroastrians? – British Academy Review. Summer – 2016. – p.15

nəzərdə tutulmuşdur) olduğunu qeyd edir.

İngilis şərqşünası Meri Boysun fikrincə, zərdüştiliyn yaşayan inanclar arasında öyrənilib tədqiq olunması daha çətindir. Səbəbi isə onun antikliyində, eləcə də onun tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində fasiləli yolların qovuşuğunda bu və ya digər səbəblər ucbatından qarşısında müxtəlif qadağa, yaxud sədlərin çəkilməsi olmuşdur. “Avesta” müqəddəs kitablar külliyyatının çoxsaylı mətnlərinin itibbatması da tədqiqat işlərinin aparılmasında müəyyən maneələr və çətinliklərin yaradılmasında bilavasitə, yaxud bilvasitə müəyyən rol oynamışdır. Meri Boys yazır ki: *“Asiya səhralarında Bürünc dövrü mədəniyyətində 3500 ildən çox bir zaman əvvəldə pərvəriş tapan Zərdüştilik üç möhtəşəm İran imperiyasının dövlət dininə çevrilmişdir və beləliklə, dünyəvi güc-qüdrəti və mənəvi sərvəti ilə əsrlər boyu öz töhfəsini ərməğan etmişdir”*⁶.

Zərdüştilik kultunun əsas obyektlərinin su və od olduğu da tarixi ənənələrdə, ayinlərdə özünün ifadəsini nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür.

Britaniya şərqşünası Ser Con Məlcolm 1806-cı ildə Londonda nəşr etdirdiyi “İranın tarixi” adlı monoqrafik araşdırmasının III fəslində yazırdı: *“Bu doktrina (Zərdüşt doktrinası) ilk dəfə Azərbaycanda (Aderbijan) təlqin olunmuşdur, bütün imperiyada yayılmışdır”*⁷. Müəllif Azərbaycan sözü ilə bağlı şərhində qeyd edir ki: *“Və əyalətin Pəhləvi adı “Azerbijan”dır, yaxud od yurdu, evidir; yəqin ki, Zərdüştin vətəni olan bu əyalətdə oda sitayişə əsaslanaraq bu ad verilmişdir”*⁸.

Əslində Midiya termininin özündə İranda Ərəb xilafətinin hökmanlığı dövründə orta fars dilində işlənən “Mada” sözü yox “Mah” işlədilmiş, hətta bir çox coğrafi adlarda, o cümlədən “Mah-Küfə”, “Mah-Bəşrə”, “Mah-Nahavənd” adlarında belə bu sözün işlək forması qalmışdır.

Edvard Braun fransız şərqşünası M.Oppertin yox, Yuli

⁶ Boyce, Mary. Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices. – London, Boston and Henley: Routledge and Kegan Paul, – 1979. – p. XIII

⁷ Malcolm Sir John. The History of Persia, from the most Early Period to the Present Time: Containing an Account of the Religion, Government, Ysages, and Character of the Inhabitants of that Kingdom. A New Edition, Revised, in Two Volumes. Vol.1. – London: John Murray, Albemarle – Street, – 1806. – p.45

⁸ Göstərilən ədəbiyyat, s.45

Oppertin üçüncü dil kimi Midiya dilinin işlədildiyini və bu dilin Aryan deyil, Turan dili olduğunu ortaya atır. Yuli Oppert məhz Midiya dilinin Mada dili olduğunu israr edərək bu terminin Şumer (Sümər) dilində “Mada” kimi işlənildiyini və “ölkə, vətən” mənasını ifadə etdiyini açıqlayır.

Əslində şərqşünas alim İrənin müxtəlif yerlərində danışılan dialektlərin ciddi şəkildə öyrənilməsi ilə əlaqədar öz doktrinasını irəli sürərək maqların (Magians or Magush) Midiya tayfasından olan Zərdüştin müasir Azərbaycanla sıx bağlılığına körpü salır.

Ceyms Darmesteterin ortaya atdığı problemin həllində Zərdüş “Avesta”sına məxsus doktrinanın hansı ölkəyə məxsusluğuna dair hipotezasında onun daha çox Atropatenaya (Azərbaycana) şamil edilməsi gəlişi gözəl söz deyil, sadəcə olaraq həqiqətin müəyyənləşdirilməsi yolunda tədqiqatçıları ciddi düşündürəcək tarixi və ədəbi faktdır. Edvard Braunun qısa icmalında verilən həmin mühakimədə qeyd olunur ki, “...*maqların Midiya tayfasından olan Zərdüş öz doktrinasını Atropatənadan (Azərbaycandan) gətirmişdir...*”⁹.

Birinci fəslin “*İngilis ədəbiyyatşünaslığında zərdüştilik və onun identifikasiyası*” adlı ikinci yarımfəslində göstərilir ki, ingilis şərqşünası, Oksford Universitetinin professoru Tomas Hayd (Thomas Hyde, 1636-1703) Qərbi Avropada ilk dəfə Zərdüş peyğəmbərin dini və onun mövcud ideyaları barəsində ümumiləşdirmələr aparıb 1700-cü ildə Oksfordda latın dilində “*Historia religionis veterum Persarum corumque magorum*” adlı araşdırmasını nəşr etdirmişdir. İngilis dilində “*cuneiform*” termininin də (“*mixi*” yazı termini) 1700-cü ildə Tomas Hayd tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirildiyi qeyd olunur. Onu da diqqətə çatdırmaq istərdik ki, “*Britannica*” nəşrində “*XVIII əsrin ortalarında artıq məlum idi ki, Persopolis (İran) yazıları Babilistandakı yazılarla bağlı olmuşdur*”¹⁰.

Şərqşünas alim mühakiməsinin məntiqi davamınca eramızın V əsərində anqlo-sakson tayfalarının Britaniya torpağını zəbt etdiyi kimi, farsların da hələ Persiya, yaxud İran adının ölkəyə verilməsindən öncə bu məmləkətin işğalçısı olduğunu və elə o

⁹ Göstərilən ədəbiyyat, s.28

¹⁰ Thomas Hyde. English Assyriologist. – Britannica. <https://www.britishmuseum.org>term>

zamandan ölkənin də Persiya, yaxud İran kimi tanınmasının qısa tarixçəsinə nəzər yetirməyi vacib hesab etmişdir.

Edvard Qrənvil Braun qeyd edirdi ki: *“Bizim ölkəmizdə olduğu kimi anqlar, saksonlar və yutlar birləşib bir ingilis xalqına çevrildiyi kimi, Nortumbriya, Mersiya və Uesseksin dialektləri bir ingilis dili olduğu kimi, İranda da Parfiyanın, Midiyanın və Persisin (Persiyanın) sakinləri də bir zaman çevrəsində bir fars xalqına çevrilib qarışdı...”*¹¹ [1, s.5]

Heç şübhəsiz ki, Persiyada, yaxud İranda yaranan ədəbiyyat daha çox fars dilində yazıldığından, bu məmləkətdə yaşayan çoxsaylı xalqlar sırasında Azərbaycan türklərinin tarixən burada yaşayıb yaradan klassik şairlərin əsərlərinin fars dilində yazmaq məcburiyyətində qaldıqlarına məhəl qoyulmadan onların fars ədəbiyyatı sırasına daxil edilməsinə start verilmişdir.

Zərdüştiliyin tarixinə gəlincə, onu da qeyd edək ki, Meri Boys “Zərdüştilik” sərəlvhəli əssəsində Zərdüşt peyğəmbərin “Qatlar”ının məzmun-mündəricəsindən çıxış edərək iranlıların (farsların) bu torpağı (İranı) işğal etməmişdən və bu məmləkəti (Persiyanı) öz adlarına çıxmamışdan əvvəl, eramızdan əvvəl 1400-1200-ci illər arasında Zərdüştün artıq bu məmləkətdə yaşadığı¹² hipotezasını irəli sürmüşdür.

Meri Boysun ayrı-ayrı illərdə çap etdirdiyi kitab nəşrlərində Zərdüşt Peyğəmbərin İranın İran (yaxud Persiya) kimi tanınmasından əvvəl, hətta parsilərin (farsların) bu ölkəyə (İrana) köçündən əvvəllər də yaşadığını təxminən doqquz il sonra qələmə aldığı əssəsində təkrarən yazıya alması heç şübhəsiz ki, yaranan sual və tərəddüdlərin üzərindən çarpaz xətt çəkdiyini göstərir.

İngilis ədəbiyyatşünaslığında qədim irsə, ələlxüsus Zərdüştilik, yaxud milli identifikasiyaya dair elmi-tarixi tədqiqat, eləcə də elmi-ədəbi mühakimə və mülahizələr bazasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis şərqşünaslarından Edvard Qrənvil Braun da, Meri Boys da milli identifikasiya məsələsində “Avesta”nı daha çox midiyalıların,

¹¹ Browne, Edward G. A Literary History of Persia: [in 4 volumes]. / E.G.Browne. From the Earliest Times until Firdawsi. – Cambridge, – vol. II. – 1969. – p.5

¹² Boyce Mary. Zoroastrianism. – A Handbook of Living Religions. Edited by John R.Hinnells. London: Penguin Books, – 1984. –p.171

azərbaycanlıların ədəbi, dini-əxlaqi dəyərlərinin mükəmməl toplusu olduğunu etiraf edərək ümumbəşəri mədəni təkamülün yaranışında müxtəlif fakt və təsvir vasitələri ilə məntiqi mövqelərini əsaslandırmağa çalışmışlar. Edvard Qrənvil Braunun bir çox dil qruplarının birləşərək ingilis dili adı altında birləşdiyi kimi qədim Midiya (Azərbaycan) dövlətinə xas midiya (Azərbaycan) dilinin də İran ərazisi çevrəsindəki Parfiyanın, Persisin (İranın) müəyyən zaman kəsiyində fars üstünlüyünü qazanması ilə Zərdüştün də, onun müqəddəs “Avesta”nın da farslaşması müqayisəsi fonunda real görünsə də, əsl tarixi gerçəkliyin Midiya, Azərbaycanla bağlılığı tarixi gerçəkliyini tarixin yaddaşından silmək qeyri-mümkündür.

Tədqiqat işinin **“Amerika ədəbiyyatşünaslığında Zərdüşt və “Avesta” kitablar külliyyatı”** adlanan II fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. **“Uilyams Cəksonun monoqrafik araşdırmasında Zərdüşt və turançılıq”** sərlövhəsi ilə təqdim edilən birinci yarım fəsildə qeyd edilir ki, XIX əsr amerikalı avestaşünasları arasında Uilyams Cəksonun Zərdüşt Spitamaya və onun müqəddəs “Avesta” kitablar külliyyatı haqqında elmi araşdırmaları xüsusilə diqqəti çəkir. Onun **“Zərdüşt: Qədim İranın peyğəmbəri”** adlı araşdırması ilk dəfə 1899-cu ildə Londonda nəşr olunmuşdur.

Uilyams Cəksonun araşdırmasında Zaratuştra peyğəmbərin “Avesta” kitablar külliyyatının dünya ədəbiyyatının mükəmməl, antik abidələrindən biri olduğunu gündəmə gətirmiş, onun diqqətlə öyrənilməsinin həm də ədəbiyyatşünaslıq elminin zənginləşməsinə xidmət etdiyini söyləmişdir. O yazırdı: *“Zərdüştün fəaliyyət səhnəsi məsələsindən asılı olmayaraq “Avesta” kitabının bütövlükdə vətəni problemi bir ədəbi kompozisiya və dini əsərin özü kimi uzun zamandır ki, müzakirələrin ümumi predmetinə çevrilmişdir”*¹³.

Uilyams Cəksonun ingilis şərqşünası, dostu və müəllimi E.U.Uestin xatirəsinə ithaf etdiyi monoqrafiyasının mənbələrindən biri araşdırıcının özünün də qeyd etdiyi kimi onun **“Zərdüştliyin möcüzələri”** (“Marvels of Zoroastrianism”) adlı kitabı olmuşdur. Bəlkə də *“E.U.Uestin kitabı olmasaydı, onun əsərinin əksəriyyət*

¹³ Jackson, A.V.Williams. Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran. / Jackson, A.V.Williams. – London: MacMillan Company, – 1899. – p.208

səhifələrinin yazılmasının mümkün olmadığını”¹⁴ qeyd edən araşdırıcı bütün Pəhləvi ədəbiyyatının əsas nümunələri haqqında ensiklopedik məlumat verən qanun və din kitabı olan “Denkart”dan (bu kitabda Zaratuştranın həyatına dair əsəri xülasə əksini tapmışdır), Zaratuştra peyğəmbərin həyatına dair mənbə sayılan “Zat-sparam seçmələri” (bu ifadə, yaxud söz “Zaratuştra”nın variantlarından biridir) böyük diqqət və ehtiyatla doktor E.U.Uestin araşdırmasından etibarlı qaynaq kimi mətnin təhlilində istifadə olunmuşdur.

Uilyams Cəkson kitabının “Zərdüştün ailə şəcərəsi” adlı II fəslində Zərdüştün (yaxud Zaratuştra) adı, onun variantları və mənası məsələsinə toxunaraq “Avesta” kitablar külliyyatında peyğəmbərin adının “Zaratuştra” (“Zaratushtra”), tam şəkildə isə “Spitama Zaratuştra” (“Spitama Zaratushtra”) kimi verildiyini göstərir. Müəllif peyğəmbərin adının dünya dillərində müxtəlif formalarda təqdim olunduğundan, bunun əsas örnəklərindən birinin latın dilində “Zoroastres” kimi təqdim edilməsindən çıxış edərək yunan dilində qəbul edilən forma üzrə modelləşdirildiyini qeyd edir. Bunun isə əsas səbəbi son fars variantı əsasında yaranması ilə əsaslandırılır.

Yəhudilərin Zaratuşta adının Zaraat (Zaraath) “Leprosy” – “cüzam” xəstəliyinin adı ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd edənlər də olmuşdur. Bu gün Azərbaycan torpaqlarının işğalçısı kimi çıxış edən bədnam erməni qonşularımız hətta peyğəmbərimizin adını da təhrif edib “Zaravest” adlandırmışlar.

Əvvəla, mömin, pak şəxsiyyət kimi “Avesta” kitablar külliyyatını dünya sivilizasiyasının mötəbər pilləsinə ucaldan bu dahi şəxsiyyətin ad, soyadı haqqında onu qeyd etmək olar ki, onu Zaratuştra, yaxud Zaratuştra Spitama, eləcə də Spitama Zaratuştra və hətta az halda sadəcə olaraq Spitama¹⁵ adı ilə verilməsi elə digər dünya peyğəmbərlərinin də ad və soyadında müəyyən mənə çalarlarının olmasından xəbər verir. Spitama adı onun ailə tərəfindən verildiyi tarixi ənənədən gəlir. Bu ad onun ata-babası tərəfindən verilən və məxsus olduğu qəbilə, tayfanın qəhrəman eponimi kimi

¹⁴ Jackson, A.V.Williams. Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran. / Jackson, A.V.Williams. – London: MacMillan Company, – 1899. – p.5

¹⁵ Jackson, A.V.Williams. Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran. / Jackson, A.V.Williams. – London: MacMillan Company, – 1899. – p.13

təqdim edilir. Avesta dilində “spit” sözünün “ağ rəngdə olmaq” və ehtimal ki, “ağ əsl-nəcabətli” mənasını ifadə edir.

Zərdüşt peyğəmbərin doğma vətəninə gəlincə, Uilyams Cəkson yazırdı: *“Əgər biz onun (Zaratuştranın) ruhanilik fəaliyyətini bir anlığa yaddan çıxarıb sadəcə olaraq, onun doğma vətəmindən danışsaq, çox tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, bu dövrdə Zərdüştün İranın qərbində doğulub boya-başa çatdığı qəbul olunması elmi fikrin yekdil qəbul olunması ilə ümumən razılaşıdırılmışdır. Şərq ənənəsi görünür onun doğma torpağının Midiyanın qərbinə doğru uzanan, yaxud hətta daha dəqiq desək, Urmiya gölünün ətraf qonşuluğunda Atropatena vilayətində, yaxud Azərbaycan (Adarbaijan) olduğunun müəyyənləşdirilməsi düzgün, ədalətli olduğunu göstərir”*¹⁶.

Nəticə etibarilə onu söyləmək olar ki, Amerika ədəbiyyatşünaslığında XIX əsrin son onilliyində və XX əsrin 20-ci illərində A.V.Uilyams Cəksonun Zərdüşt və “Avesta” araşdırmaları milli mədəniyyət və ədəbiyyatımızın görünməyən yeni qatlarının realist milli (azərbaycançılıq) identifikasiyasının düzgün qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırıcının qədim irsə münasibətində Şərqlə Qərb mədəniyyəti və ədəbiyyatı arasında regionçuluq səddi çəkmədən Zərdüşt şəxsiyyəti və onun zəka səltənətinə məxsus “Avesta” kitablar külliyyatına dair elmi-nəzəri biliklərin, fakt və tarixi təcrübəyə dair çoxsaylı mənbə və məxəzlər əsasında tarixi-ədəbi düşüncənin örnək sayıla biləcək platformasını yaratmışdır.

“Avesta” dili və “Qatlar”da (“Nəğmələr”də) epik ənənələr” adlanan ikinci yarımfişildə mövzu ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

“Britannica” Ensiklopediyasının qısa annotasiyasında oxuyuruq: *“Zərdüştüliyin müqəddəs kitabı olan “Avesta”nın şərq İ İran dili sayılan Avesta dili, eləcə də (yanlış olaraq) Zənd dili adlandırılır. Avesta iki laydan ibarətdir, köhnə Avesta “Qatlar”dır (“Nəğmələr”) ki, (təxminən eradan əvvəl 600-cü il tarixdən) Hindistandakı Vedik Sanskritə yaxın linqvistik fazanı əks etdirir. “Avesta”nın daha böyük hissəsi isə dilin daha yaxın formasında*

¹⁶ Jackson, A.V.Williams. Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran. / Jackson, A.V.Williams. – London: MacMillan Company, – 1899. – p.17

yazılmışdır və o, qrammatik formalarda tədrici sadələşdirməni və dəyişkənliyi nümayiş etdirir. Eramızın IV əsrindən VI əsrinə qədər “Avesta”nın kanonu müəyyənləşib möhkəmləndiyi bir zamanda Avesta dili yalnız möbidlərə məlum olan ölü dil idi. Güman etmək olar ki, eramızdan əvvəl təxminən 400-cü ildə gündəlik danışığ dili olan bu dil sona yetmişdir, lakin bu məkandakı müqəddəs sözlər şifahi ənənələrlə ötürülmüşdür. Avesta mətnləri öz növbəsində Aramaik dilindən törəyərək sonralar Pəhləvi yazısından güc alıb inkişaf edərək sözünü yazıya almışdır”¹⁷.

Pəhləvi mətnlərində, köhnə “Avesta”dan ingilis dilinə transliterasiyası “Ohrmazd” kimi verilən Hürmüzdün mübarizə apardığı qara ruh (angra, Pəhləvi dilində) isə Anhra Manyu, yaxud Əhriməndir.

Zərdüşt ədəbiyyatında mühüm yeri ilə seçilən “Avesta” kitablar külliyyatının eramızdan əvvəl II və I minillikdə şifahi şəkildə yarandığı ehtimal edilir. Təxminən eramızdan əvvəl “Avesta” kitablar külliyyatı 600-cü ildən bir qədər sonra yazıya alınmağa başlamışdır. Bununla belə, “Avesta”nın yalnız müasir eranın XIII-XIV əsrlərdən etibarən yazıya alınan variantlarının müasir günlərə qədər saxlanıldığı faktı qeyd olunur¹⁸.

Beləliklə, uzun əsrlərin məhsulu və yadigarı olan “Avesta” kitablar külliyyatına daxil olan “Vendidad” (“Divlər əleyhinə qanun”) yazıya alınandan sonra bütünlüklə, natamam şəkildə isə, “Vispərəd” – “Allahlar haqqında kitab”, eləcə də iki hissədən ibarət olan “Qatlar” (nəğmələr) – “Yasna”lar, eləcə də qəbilə allahlarının şərəfinə oxunan nəğmələr olan “Yəştlər” qorunub saxlanılmış və daha çox Qərb ədəbiyyatşünaslığında ciddi elmi araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda, İranda, Orta Asiyada və Əfqanıstanda yazıya alındığı iddia edilən müqəddəs dini kitablar külliyyatı olan “Avesta”nın ən qədim və əsas hissəsi hesab edilən “Qatlar”ın ilk dəfə

¹⁷ Avesta language – britannica.com/biography//james-Darmesteter. Written by The Editors of Ensiklopaedia Britannica

¹⁸ Skjaervo Prods Oktor. Zaratushtra: A Revolutionary Monotheist? – Reconsidering the Concept of Revolutionary Monotheism Edited by Beate Pongratz-leisten. Printed in the United States of America. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, – 2011. – p.317-350

1995-ci il nəşri ədəbi-mədəni həyatımızda “Avesta” ilə yaxından tanışlığın yadda qalan hadisəsidir ¹⁹ . “Azərbaycan torpağının yetirməsi olan bu görkəmli ruhani və ictimai rəhbər (Zərdüşt) bizdə (Azərbaycanda) az öyrənilmiş, onun şəxsiyyəti, həmçinin “Avesta” haqqında hələ də sanballı bir əsər yazılmamışdır... “Avesta”nın bir hissəsi olan Qatlar insanları doğruluğa, yaxşılığa və xeyir işlərə çağırır... Qatlarda və digər zərdüştü ədəbiyyatda göstərilən əxlaqi, mənəvi normalar və prinsiplər hazırda belə qüvvədədir, yenidir və bugünkü cəmiyyətimizin bunları bilməyə ehtiyacı vardır”²⁰ .

Böyük zaman kəsiyində Zərdüştülərin “Atəşpərəstlər” (“Fire worshipers”) adlandırıldığını qeyd edən Oksford Universitetində Zənd filologiyası üzrə professoru, doktor Lourens H.Mills (Dr.Lawrens H.Mills) monoqrafik araşdırmasında onların (Zərdüştülərin) ibadət zamanı od-alovdan istifadə etdiyini yazır²¹ . Daha sonra müəllif aşağıdakı mühakiməsini ön plana çəkir: “*Bu “element”də (“od, alov”da) cəmləşən ideyaların təsiri o qədər diqqəti çəkən iz qoymuşdur ki, Xəzər dənizinin cənub-qərbində yerləşən mühüm və əhəmiyyətli əyalət (ölkə) Azərbaycan (Azerbaigan, Adharbagan) adlandırılmışdır*”²² .

Qeyd edək ki, son iki yüz ildən çox bir zamanda Qatlar – Zərdüşt nəğmələri dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə tərcümə edilib dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Lakin bu tərcümələrin bir-birindən fərqli olduğunun bir çox səbəbləri olduğu vurğulanır. Tərcümələrin fərqli olmasının ən başlıca səbəblərindən biri az başa düşülən qat janrına məxsus ritual (mərasim) poeziyasının həddən ziyadə mürəkkəb olduğu ilə izah edilir.

Eramızın 1723-cü ilində Hindistanda olan bir ingilis taciri

¹⁹ Avesta. Fars dilindən tərcümə edən və çapa hazırlayan İsmayıl Şəms. – Bakı: Azərənşr, – 1995. – 103 s.

²⁰ Göstərilən ədəbiyyat, s.3

²¹ Mills H.Lawrence. Avesta Eschatology Compared with The Books of Daniel and Revelations. Chicago: The Opent Court Publishing Company. London Agents Kegan Paul, Trench, Trübner &Co., Ltd, 1908, – 78 p. pdf//academia.edu(3758213)Lawrence Heyworth-Mills_Avesta_Eschatology_Compared_with_the_Books_of_Daniel_and_Revelatio ns_Being_Supplementary.to_Zaratuschtra_Philos_the_A...

²² Göstərilən ədəbiyyat, s.6.

“Avesta” kitablar külliyyatının bir hissəsini Britaniyaya gətirmişdir. Həmin əlyazma avropalıların “Avesta” ilə ilk tanışlığında mənbə rolunu oynamışdır. Oksford Universitetinin Bodlean kitabxanasında (Bodleian Library) yerləşdirilən həmin əlyazma ilə 1755-ci ildə fransız alimi Ankvetil Dü Perron ilk tanışlıqdan sonra Hindistana epik səyahətə yollanmışdır.

“Avesta” dili və “Qatlar”da (“Nəğmələr”də) epik ənənələrə dair elmi-ədəbi araşdırma və məsələnin ideya-estetik dəyərlərinə dair mühakimə və qənaətlərin öyrənilməsi ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qədim Şərqlə (Azərbaycanla) bağlı təfəkkür tərzii, mifoloji və epik ənənələrə istinadən irs-varislik əlaqələri problemin aydınlaşdırılması mövqeyinin ifadəsidir.

Dissertasiyanın III fəslə **“Avesta” ingilis-amerikan şərqsünaslığı kontekstində** sərəlvhəsi ilə təqdim olunur. Fəsil iki yarımfəslə əhatə edir. Birinci yarımfəsildə **“Hindlilərin “Riqveda” və “Avesta” dastanları arasında paralellər**”dən bəhs edilir.

Mərhum professor Azadə Rüstəmzadə qədim azərbaycanlıların bədi təfəkküründə od məbuduna sitayişin geniş yayıldığı barədə yazırdı: *“Zərdüştiliyn əsasının Azərbaycanla bağlı olması təsadüfi deyildir. Yaxın və Orta Şərqn bir çox ölkələrində islamıyyətə qədər başlıca dini etiqad kimi qəbul edilən zərdüştiliyn ən böyük məbədləri məhz kiçik Midiya ərazisində – Azərbaycanda idi”*²³.

“Avesta”nın tarixinin öyrənilməsinin iki əsas cərəyanda aparılması aşağıdakı təsnifatda aydın təzahürünü tapmışdır:

“1. Zərdüşti ədəbiyyatının Orta əsrlər İran dilində izahlar əsasında tədqiqat cərəyanı. Şərqsünaslardan F.Şpigel və F.Yustinin tədqiqatlarını bu üsulla apardığı söylənilir;

*2. Tarixi müqayisəli cərəyan. Bu üsulla tədqiqat aparan şərqsünaslar, o cümlədən Rot və başqaları dilçilik baxımından xüsusilə qədim hind abidələri üzrə müqayisəli metoda arxalanırdılar”*²⁴.

²³ Azadə, R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). / R.Azadə. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1975. – s.16

²⁴ Avesta. Fars dilindən tərcümə edənii və çapa hazırlayanı İsmayıl Şəms. – Bakı: Azərnəşr, – 1995. – s.25

Uilyam Consun həm linqvistika, həm də ədəbiyyat arealında ardıcıl fəaliyyəti, xüsusilə sanskrit və Avesta dillərinin müqayisəli qrammatikasının əhatəli şəkildə öyrənilib tədqiq edilməsinə start verdi. Sanskrit dilinin İranda və Midiyada ünsiyyət dili olduğu haqqında hipotezalar araşdırmalarda əksini tapmağa başladı. 1826-cı ildə daniyalı dilçi alim Emmanuel Raskın (Emmanuel Rask) 1826-cı ildə Avesta dilinin qrammatikasına həsr olunmuş ilk araşdırması nəşr olundu.

Qeyd edildiyi kimi, sanskrit dilində yazıya alınan hind “Riqveda”sı ilə atəşpərəstlərin “Avesta”sı arasında dil yaxınlığı, oxşarlığı, hind-Midiya (Azərbaycan) mədəni-ədəbi vəhdətinin, yaxud əlaqələrinin diqqətlə öyrənilib tədqiq edilməsi ortaqlıq dil və ədəbiyyatın faktoru kimi gələcəkdə ayrıca tədqiqat aparılmasına təkan verdi.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Riqveda” ilə “Avesta” səsleşmələrinin ümumiləşdirməsini aparan prof. Cəlil Nağıyevin aşağıdakı mühakiməsi söylənilənlərin təsdiqi kimi səslənir: *“Əksər tədqiqatçıların göstərdikləri kimi, Veda tanrısı Varuna öz funksiyasına görə “Avesta”dakı Ahura-Mazdaya (Ahuro Mazda) yaxındır. Bütün bunlarla yanaşı, bir sıra başqa tanrılar da var ki, “Riqveda” – “Avesta” süjetlərində müştərək xarakterlidirlər”*²⁵.

Qədim Hindistan – Midiya bədii-poetik düşüncəsinin məhsulu olan hər iki abidənin oxşarlıqları – poetik misraların heca vəznində yaradılması “Riqveda” – “Avesta” abidələrinin bir-birinə yaxın, yaxud ortaqlıq poetik düşüncə tərzinin tarixi-ədəbi qaynaqlara söykəndiyi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

“Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən” adlı araşdırmasında mərhum ədəbiyyatşünas Həmid Araslı yazırdı ki: *“...Bu əlaqələr əsrlərlə davam və inkişaf etmişdir... Bu xalqların mədəniyyətləri, xüsusilə ədəbiyyatları bir-birinə qüvvətli təsir göstərmişdir”*²⁶.

²⁵ Nağıyev, Cəlil. Qədim Şərqlə ədəbiyyatı tarixi. /C.Nağıyev. – Bakı: “Asiya” Nəşriyyatı, – 2009. – s.331

²⁶ Araslı Həmid. Azərbaycan və Hindistan xalqları arasında mədəni əlaqələrin tarixindən. /– Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı: Gənclik, – 1998. – s.654

1798-ci ildə isə Paulo De Barthelemy (Paulo de Barthelemy) Uilyam Consun Sanskrit dili ilə Avesta dilinin müqayisəli qrammatikasına əsaslanaraq Sanskrit dilinin Midiyada (Azərbaycanda), İranda ünsiyyət dili olaraq işlənildiyini sübut etməyə çalışaraq Midiyada zənd dilinin təşəkkül tapdığı versiyasını irli sürərək əsaslandırmağa çalışmışdır. Tarixin qaranlıq səhifələrində XVIII əsrin son və XIX əsrin ilk onilliklərində Avropa alimlərinin qeyd olunan mövzuda apardığı araşdırmalar yaxın keçmişin yadigarları kimi qalsa da, nədənsə Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatında milli-mənəvi varlığımızın, soyu-kökü, yaradıcılığı ilə “Avesta” kimi ədəbi-mədəni abidəmizin əzəli və sonrakı keçmişi nədənsə Azərbaycanın ictimai-siyasi xəritəsində özgələşmənin qurbanına çevrilmişdir. Doğrudur, “Avesta”nın bu və ya digər məsələləri, eləcə də onun Azərbaycan ədəbiyyatının ilk ədəbi abidəsi olduğuna dair alim, yazıçı və şairlərimiz müəyyən araşdırmalar aparsalar da, onun digər, xüsusilə sanskrit dilində yazılmış “Riqveda” ilə səsləşmələri, paralelləri ciddi tədqiqatdan demək olar ki, kənar qalmışdır.

Doğrudur, İran və Hind, Aryan dinlərinin bir-birinə çox yaxın olduğu qeyd olunsa da, İran dinində tanrıların şərəfinə söylənmiş himnlərdən ibarət olan hind ədəbiyyatının və dininin müasir günlərimizə gəlib çatan ilk yazılı abidəsi “Riqveda” arasında paralellər vardır. Prof. Cəlil Nağıyev yazır: *“Çox güman ki, “Riqveda” “Avesta”dan əvvəl yaranmışdır... bu abidələr arasında bir sıra oxşar cəhətlər də var. Mütəxəssislərin fikrincə, bu abidələr arasında olan başlıca əlaqə onların dili ilə bağlıdır, bir sıra sözlər və anlayışlar o qədər yaxındır ki, hətta onların eyni kökdən olduğunu da deyirlər... Nəhayət, “Riqveda” ilə “Avesta”nın ümumi cəhətlərindən biri də hər ikisində Soma (ved. Soma, Avest. Saoma) kultunun olmasıdır”*²⁷.

Belə bir həqiqəti də unutmamaq olmaz ki, Veda “müqəddəs bilik” mənasını verirsə, elə “Avesta”nın da “qanun”, “bilik” mənasını ifadə edən “vid” kökündən yarandığı ehtimal olunur.

Şumerlərin “Gilqamış”, hindlilərin “Riqveda” və midiyalıların (azərbaycanlıların) “Avesta” dastanları arasında paralellər

²⁷ Nağıyev, Cəlil. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. /C.Nağıyev. – Bakı: “Asiya” Nəşriyyatı, – 2009. – s.324

mədəniyyətlərarası ideya, təsir, təcrübə və inancların hərəkəti müxtəlif mədəniyyətlərin belə kontakt arealında bu və ya digər dərəcədə baş verə bilər. Müqəddəsliyə tapınan, inam-inanc mənziləsində bir-birilə ilişgəli həyat və mübarizənin yol yoldaşı olan şumerlər də, hindlilər də, midiyalılar da (azərbaycanlılar da) əxlaqi-mənəvi varlığının qorunmasında, yaşam tərzində özlərinin dini-idraki axtarışlarında həm gediş-gəlişli həyat sürmüş, həm də həqiqətə müncər olmaqda oxşar mədəni və ədəbi məktəbin yolçuları olmuşlar.

“Azərbaycan elmi-ədəbi və bədii düşüncə tarixində Zərdüş kimliyi və “Avesta” kitabı” adlı ikinci yarımfəsildə qeyd edilir ki, qədim Azərbaycan ərazilərində, xüsusilə İranda, Hindistanda, Mesopotamiyada geniş yayılmış Zərdüştilik təriqət sisteminin, yaxud dininin müqəddəs kitabı kimi dəyərləndirilən “Avesta” (“Zoroaster”) İslam dininin pərvəriş tapdığı zamandan təxminən min ildən çox-çox öncə – eramızdan əvvəl I minilliyin ilk yarısında yazıya alınmışdır. Makedoniyalı İskəndərin dövründə yandırılıb məhv edilən kitabın sonralar Zərdüş peyğəmbərin davamçıları, o cümlədən Jamroz adlı bir maq, kahin tərəfindən yenidən yazıya alındığı, bəzi mənbələrdə isə gil lövhələrə köçürüldüyü iddia edilir.

Qədim ədəbi tariximizin, xüsusilə onun yaranmasında və inkişafında müstəsna yeri olan ədəbi dövriyyədə daha çox Zərdüş kimi dünya şöhrətli Azərbaycan ədibi, filosofu və peyğəmbərinin “Avesta” adlı müqəddəs kitablar külliyyatının dünya avestaşunaslığında yerinin müəyyənəşdirilməsi klassik milli ədəbi-mədəni dəyərləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixən Azərbaycan xalqının məişətində, adət-ənənələrində Zərdüştiliyin qədim İran mədəniyyətində və ədəbiyyatında, milli gerçəklikdə, ələlxusus bədii düşüncəsində silinməz izlər qoyduğu müasir avestaşunaslıq elmində müzakirə və tədqiqatların əsas mövzulardan biri kimi onun özəlliklərinin və tarixinin öyrənilməsində çox vaxt mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bir sıra Şərq, eləcə də Avropa dillərinin bilicisi olan, Azərbaycan elmi-ictimai fikir tarixində bir ədib və alim kimi yaxşı tanınan Yusif Vəzir Çəmənəminli Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində Zərdüş və Avesta probleminin elmi və ədəbi kontekstinin, onun Azərbaycana xas olduğunu həm bədii romanı olan “Qızlar bulağı”nda, həm də 1922-ci

ildə Parisdə fransız dilində çap etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı kitabında əks etdirmişdir. Ədib və alimin “Azərbaycanda Zərdüştü adətləri” adlı araşdırmasında oxuyuruq: *“İran mədəniyyətini Midiya və bilxassə Azərbaycan yaratmış və Midiya səltənəti münqəriz olduqda bu mədəniyyət zərdüştiliklə bərabər İrana keçmiş və əsrlərcə pars səltənəti ilə yan-yanə azərilər (muğlar) məmləkətin ruhani və mədəni həyatını idarə eləmişdilər (Muğların vəzifəsi atəşin bəqası olduğu üçün onlara “Azərban” deyərdilər. Cəmi “Azərbəngan”dır ki, ərəblər “Azərbaycan” şəklinə salmışlar – müəllif)”*²⁸.

Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin, dramaturgiyasının mütəfəkkir yazıçısı Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) bir qayda olaraq ictimai fikir tarixində ateist filosof kimi tanınır. Lakin onun dramaturgiyası, realist bədii nəsr əsərləri, ədəbi-fəlsəfi, tənqidi görüşləri ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizin qızıl fondunda özünəməxsus yeri ilə seçilir. Mərhum ədəbiyyatşünas alim Həmid Məmmədzadə M.F.Axundzadənin öz ideya və fəlsəfi görüşlərini “Kəmalüddövlə məktubları”nda orijinal bədii priyomdan istifadə edərək bu görüşləri Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə obrazları vasitəsi ilə oxucuların diqqətinə çatdırdığını²⁹ qeyd edir.

Tarixən bu və ya digər ölkədə tayfalar, xalqlar arasında gedən siyasi çaxnaşmalar, müharibələr həmin ölkədə yaranan ədəbiyyatın da, mədəniyyətin də taleyinə çalın-çarpaz yaralar vurur, güclü tərəf (tayfa, xalq) yaranan, yazılan abidələrin öz ana dilinə tərcümə edilməsi ilə, yaxud digər vasitələrlə onlara da hakim kəsilir. Tarixin bu qaçılmaz siyasətinə tuş gələn Zərdüşt peyğəmbərin adı da, yaratdığı müqəddəs kitablar külliyyatı da belə bir yolun yolçusu olmağın girdabına düşmüşdür. Neçə zamandır ki, dünya ədəbi-tənqidi fikir tarixində fars mənşəli peyğəmbər və fars-dini-ədəbi abidəsi kimi dünya ədəbi-elmi ictimaiyyətinə farsların milli-mənəvi sərvəti kimi təqdim və təbliğ edilən “Avesta” kitablar külliyyatının

²⁸ Çəmənəzəminli Yusif Vəzir. Azərbaycanca Zərdüştü adətləri. Əsərləri: [üç cildə]. Məqalə, oçerk və xatirələr. / – Y.V.Çəmənəzəminli. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – c.III, – 1977. – s.84

²⁹ Məmmədzadə, Həmid. M.F.Axundovun yaradıcılığı. – Mirzə Fətəli Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri. / H.Məmmədzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – s.8

real mənşəyinin və reallıqlarının yaradılması isə Azərbaycanda yaşayıb yaradan yaradıcı alim və tədqiqatçıların ciddi narahatlığının təzahürü hesab edilə bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq “Avesta” və Zərdüştilik mövzusunda yazılmış nəsr və nəzm əsərləri müəyyən məziyyətləri ilə diqqəti çəkir.

Ədəbiyyatşünas Rahid Ulusel, yazıçı Nurəddin Ədiloğlunun “Azərnur (Qanlı ocaq)” adlı roman-pritçasına “Avesta” işığında” adlı təqdimatında Azərbaycanın qan yaddaşında izini, sözünü tarixin yaddaşına qızıl hərflərlə yazan “Avesta” kitablar külliyyatının qanun və ehkamları çevrəsində qələmə alınan hadisələrin müasir günlərimizlə səsləşdiyini qeyd edir. Araşdırıcı insan taleyinin bədi əksini yaradan roman-pritçada qədim dünyadan gələn işığın yeni inikasının qələmə alınmasını ən yaxşı arzu, diləkləri ilə yazıçı-oxucu dialoquna körpü saldığını göstərir.

Azərbaycanlı avestaşünas alim Baloğlan Şəfizadə “Avesta” əlifbası haqqında təfərrüatlı təhlil və şərhlərində iranlılar dedikdə qədim Midiyada yaşamış madayların (midyalıların) və əsasən maqların bu əlifbanın yaradıcısı olduğuna dair elmi sübutlarını diqqətə çatdırmışdır³⁰.

Fikrimizcə, daha çox yaxın və qonşu ərəzilərdə məskunlaşan tayfalar, yaxud xalqlar arasında əlaqələrin sıx olduğu nəzərə alınarsa, həmin tayfa, xalqların da milli-mənəvi, ruhani və mədəni dünyasında təsirin də mütləq olduğu qaçılmazdır. Lakin dünya, xüsusilə ingilis-amerikan avestaşünas tədqiqatçıların araşdırmalarının bir çoxunda özündə 60-a yaxın hərf və işarəni birləşdirən “Avesta” əlifbasının maq sivilizasiyasının ən böyük kəşflərindən biri kimi ədəbi-elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Qeyd edək ki, müasir günlərimizə qədər gəlib çatan ən qədim əlyazmanın isə eradan əvvəl 1323-cü ilə tarixi ilə qeydə alınmışdır.

Bütövlükdə isə, belə bir elmi nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və avestaşünaslığında yuxarıda təhlil və şərhini verdiyimiz məsələlərin Qərb ədəbiyyatı və şərqşünaslığı kontekstində öyrənilməsinin birtərəfli mənə kəsb etdiyini iddia etmək

³⁰ Şəfizadə Baloğlan. Zərdüş, Avesta, Azərbaycan... (Maq sivilizasiyas). / B.Şəfizadə. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1996. – s.51-67

olar. Lakin haqqında söhbət gedən materialların bir qisminin əsasən üç istiqamətdə elmi-ədəbi axtarışların aparılmasından irəli gəlir:

Birincisi: Avestaşünas müəlliflərin elmi-ədəbi axtarışları daha çox rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş mətnlərin faktları ilə uyğunlaşdırılmış, yaxud da müəlliflərin bilgi və düşüncələrinin ədəbi-poetik, fəlsəfi axtarışlarının inikasını kimi Qərb fikir arsenalından səmərəli bəhrələnmək, milli özünüdərkətmə, milli identifikasiyanı qorumaq ehtiyacları ilə üst-üstə düşmüşdür.

İkincisi: Gəlinən nəticələr onu diktə edir ki, Azərbaycan xalqının milli yaranış və təkamül yolunda “Avesta” kitablar külliyyatının rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Üçüncüsü: Çağdaş Azərbaycan tarixinin və ədəbiyyatının yaranış bağlarının “Avesta” kitablar külliyyatının realist elmi axtarış prinsiplərinə, tarixi-müqayisəli və tipoloji təhlil metodlarına istinad etməklə irs-varislik əlaqələri, ələlxüsus Qərb avestaşünaslığı kontekstində müəyyən tarixi, ədəbi həqiqətlərin aşkarlanması vacib və əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Dissertasiyanın Nəticə hissəsində araşdırmanın əsas elmi müddəə və qənaətini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

– Zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatı kimi dəyərləndirilən “Avesta”nın yaradıcısı Zaratuştra qədim Şərqi müdrikliyinin Qərbdə ilk elçisi və “səfir”i hesab edilə bilər;

– Qədim ruhani fikrin və inancın və ədəbi-bədii yaradıcılığın, Zərdüştiliyin mühüm sənət abidəsi – “Avesta”nın Avesta, yaxud Zənd dilindən fars dilinə tərcümə edilmiş mətnləri əsasında Qərb, o cümlədən ingilis dilinə edilmiş tərcümələri və aparılan çoxsaylı araşdırmalar göstərmişdir ki, ilk orijinal adı ari dilində və sonralar Avesta əlifbası ilə yazıya köçürülən “Avesta” kitabı əsasən iki dialektə – Allaha sitayiş edilən Avesta dialektində, Zaratuştraya məxsus olan Qatların qiraətində istifadə olunan qat dialektində yazıya köçürülmüşdür;

– Ən qədim yazılı abidələrin, o cümlədən “Avesta”nın yazıya alındığı Avesta dialekti, yaxud dili eramızın təxminən V əsrinin axırlarından VI əsrin əvvəllərində ölü dillər sırasına daxil olmuşdur. Bu dil Allaha ibadət, yaxud sitayiş dili kimi həmin dövrdən və sonralar Hindistana mühacir olunan parsılar (Pəriyadan, İrandan

köçüb mühacir olanlar) və indi İranda yaşayan kəbrlər tərəfindən istifadə olunaraq dini ritualların əsas dili hesab edilir;

– Hind-Avropa dilləri, eləcə də Hind-İran dillərinin ailə dilləri qrupuna daxil edilən Avesta dilində xeyli sayda söz və ifadə, xüsusilə İran Azərbaycanında mövcud olan toponimlər vardır ki, onlar Zərdüşt dövrünün səsləniş və məna çalarlarını qoruyub saxlamışdır;

– Bir sıra ingilis alimləri, o cümlədən Meri Boys “Avesta”nın rus dilinə tərcümələri sırasında rus professorları İ.Steblin-Kamenskinin, V.Q.Lukoninin həm tədqiqatçı, həm də mütərcim kimi mühüm xidmətlərini onların müqəddəs kitabın mətnlərində düzgün düzəlişlərin razılaşmalarla yerinə yetirilməsinə dəyər versə də, uzun illər boyu Azərbaycanda – İranın şimal-qərbində yaşadığının yanlış olduğunu “Zərdüştilər. İncə və adət-ənənələr” («Зороастрийцы. Верования и обычаи») adlı rus nəşrinə yazdığı ön sözdə tarixi gerçəkliyi saxtalaşdırmışdır;

– Qərb tədqiqatçıları tərəfindən Zəratuştranın müxtəlif dövrlərə aid edilməsi, hətta bu zamanın 1000 və daha çox illərlə fərqlərin verilməsi “Avesta”nın hələ yetərinə öyrənilmədiyini göstərir. İngilis alimi Meri Boys midiyalıların erkən inancının Zərdüştiliklə bağlı olduğu müddəasını qəbul etməsə də, “Zərdüştiliyin tarixi” («Истории зороастризма») adlı monoqrafik araşdırmasında və onun rus dilinə tərcümə edilən nəşrlərində Zəratuştranın yaşam və fəaliyyət dövrünə dəfələrlə dəyişikliklər aparmışdır. Zəratuştranın eramızdan əvvəl 1700-cü ildən sonraya və eramızdan əvvəl 1000-ci ilindən əvvələ, daha dəqiqi isə, eramızdan əvvəl 1400-1000-ci illər arasındakı zamana aid etmiş, “Zərdüştilər...” kitabının 1979-cu il ingilis nəşrində bu tarixin eramızdan əvvəl 1700-1500-cü illər, həmin kitabın rus dilinə tərcümə nəşrində isə bu tarixin eramızdan əvvəl 1500-1200-ci illərə aid edilməsi kimi təklifi ilə çıxış etmişdir. Lakin son tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar bazasında “Avesta” müqəddəs kitablar toplusunun erkən hissələrinin Əhəmənilərin işğalından əvvəl – eramızdan əvvəl VI əsrin üçüncü rübündə yarandığı hipotezası, Zəratuştranın yaşam və fəaliyyəti ilə eyni vaxt kimi qəbul edilə bilər;

– VII əsrdə ərəb işğalından sonrakı illərdə zərdüştilərin əsasən İran ərəzilərindən, xüsusilə İran Azərbaycanından Hindistana mühacirliyi tarixi gerçəklikdir. Hazırda Londonda fəaliyyət göstərən

“London Universitetinin Şərqsünaslıq və Afrikaşünaslıq Məktəbi” (“SOAS University of London”) Londonda 1916-cı ildə əsası qoyulan – 100 ildən çox tarixi olan bu Universitet “Zərdüştilik qədim və müasir dünyada”, “Zərdüştilik: Tarixi və müasir perspektivlər” proqramlarını həyata keçirir; zərdüştilərin erkən müqəddəs mətnlərinin Avesta dili tədris edilir; professor Almut Hintzenin mühazirələri və nəşrlərində “Avesta”nın məkanı, dili və Zərdüşt kimliyi Azərbaycandan çox İrançılıq (farsçılıq) meyllərinə üstünlük verilir;

– Sasani imperiyasının süqutundan sonra “Avesta” mətnlərinin tarixi və dünya, o cümlədən ingilis-amerikan avestaşünaslığında köhnə əlyazmaların olması haqqında məlumatın azlığı səbəbindən “Avesta”nın yazıya köçürülmüş nüsxələri qədim ədəbiyyat və inanc tarixinin dəqiqliklə öyrənilib tədqiqində müəyyən problemlər yaratmışdır;

– Amerikada fəaliyyət göstərən “Kaliforniya Zərdüşti Mərkəzi” (“California Zoroastrian Center”), Şimali Amerikanın Zərdüşti Assosiasiyalarının əlaqələndiriciliyini tənzim etmək üçün İllinois ştatında 1987-ci ildən fəaliyyət göstərən “Fezana” dini qurumu Zərdüşt icmalarında dinin yayılması və inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Bir vaxtlar amerikalı professor A.V.U.Cəksona məxsus olan nadir və dəyərli “Avesta” kitablar külliyyatının Kolumbiya Universitetinin nadir kitablar kolleksiyasında qorunub saxlanılması, adını çəkdiyimiz Amerika aliminin “Zərdüşt: Qədim İrənin peyğəmbəri” (“Zoroaster, the Prophet of Ancient Iran” və “İrənin keçmişi və bu günü” (“Persia Past and Present”) adlı kitablarında “Avesta” və onun müəllifi Zərdüştranın azərbaycançılıq təmayülünün realist elmi-ədəbi portretini yaratdığından xəbər verir;

– Yanlış olaraq zənd dili adlandırılan Zərdüştiliyin müqəddəs kitabının adı ilə həmahəng olan Zərdüşt dili latın dili kimi ölü dillər sırasına daxildir; Avesta dilinin eramızdan əvvəl təxminən 400-cü illərdə canlı danışq dili kimi işlənilirdiyi və “Avesta” kitablar külliyyatının bu dildə söylənilirdiyi qənaəti avestaşünaslıq elmində yetərinə təsdiq edilməsə də, onun şifahi ənənələrlə “yaşadığı”ni söyləmək olar;

– Qərbi İrənda (Azərbaycanda), Mesopotamiyada, Hindistanda midiyalıları (azərbaycanlıları), şumərlərin (şumerlərin), hindlilərin

hər birinin müqəddəs “Avesta” və “Riqveda” kitablarında dini görüşlərinin paralellərinin əksinə rast gəlmək mümkündür. Eramızdan əvvəl X əsrə aid edilən hind ədəbiyyatının birinci sənət incisi olan “Riqveda”da “Avesta” ayinlərində istifadə olunan haoma içkisinin hindlilərdə soma kimi işlədilməsi bu xalqların ayinlərində, inanclarında oxşarlığın təzahürləri hesab edilə bilər;

– Academia.edu saytı səhifələrində elmi yenilikləri özündə cəm edən tədqiqatları hər ayda 31 milyon akademik, peşəkar və araşdırıcılarla bölüşən platforma hesab edilir. Bu platformaya son aylara qədər təxminən 28 milyon elmi araşdırma yerləşdirilmişdir. Azərbaycan və “Avesta” haqqında tədqiqatlara gəlincə, qeyd edək ki, 25 sentyabr 2021-ci il tarixdə bu mövzuda 23 esse, 24 noyabr 2021-ci ildə qeyd olunan mövzuda 81 esse, 19 dekabr 2021-ci il tarixdə 93 esse, 4 fevral 2022-ci il tarixdə isə elmi araşdırmaların sayı 148-ə çatmış, academia.edu saytının platformasına əlavə olunmuşdur. Bu baxımdan ingilis və ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda “Avesta” kitablar külliyyatının Azərbaycanla sıx əlaqələndirildiyi “Avesta” tarixi gerçəkliyinin başlıca göstəricisi olduğunu söyləməyə zəmin yaradır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, elmi qənaət və müddəaları araşdırıcının aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. “Avesta”nın Qərbi Avropa ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsinə dair bəzi məsələlər // – Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2016. №1, – s.177-179;
2. Britaniya ədəbiyyatında zərdüştlük və onun genetik əlaqələri // Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi Konfransının materialları. Bakı Mühəndislik Universiteti, – Bakı, – 27-28 aprel, – 2018, s.1310-1312;
3. “Zərdüşt və “Avesta”nın Şərq və Qərb düşüncə tarixində mövqeyi // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2019. № 2(110), – s.274-275;
4. Тема Зороастризма в Азербайджанской научно-философской мысли // Материалы XIX Международной научно-практической конференции «Религия, религиозность, философия и гуманитаристика в современном

- информационном пространстве: национальный и интернациональный аспекты» 29-30 декабря 2019. Изд-во: СРМ «ASF» (Канада, Монреаль), Украина, – 2020, – с. 41-43;
5. The role of Zoroastrianism in Azerbaijani Literary-Ethno-graphic Territory (Based on research by Alexander Chodzko) // – Almatı: Kazakh University, Al-Farabi Kazakh National University, Eurasian Journal of Philology: Science and Education, – 2020. №1 (177), – p.70-75;
 6. Zaratuştra və onun “Avesta”sı Amerikan ədəbiyyatşünaslığında (Uilyams Cəksonun yaradıcılığı əsasında) // – Bakı: Elm və təhsil, AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. № 10, – s.364-374;
 7. İngilis və ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda “Avesta” doktrinası, tarixi gerçəklik və hipotezalara dair // – Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2021. №2, – s.52-61;
 8. Zərdüştilik və onun Azərbaycanda tədqiqi məsələsinə dair // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Dil, cəmiyyət, şəxsiyyət və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Beynəlxalq elmi konfransının materialları. – Sumqayıt, – 28-29 oktyabr, – 2021, №6, – s.31-34;
 9. “Avesta” və Zərdüştilik Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində // “Türkdilli xalqların elmi-mədəni əlaqələri müasir mərhələdə: tarixi ənənə və perspektivlər” Respublika elmi konfransı, – Şamaxı, ADPU-nun Şamaxı filialı, – 29-30 oktyabr, – 2021, – s.164-168.

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 12:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.09.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 47 460 işarə

Tiraj: 100